Ali de Regt

Erfrecht en de veranderende betrekkingen tussen familie- en gezinsleden

1 Inleiding

Sinds een van de vroegste gezinssociologen, Frédérique le Play, veranderingen in de familiestructuur in West-Europa terugvoerde op de wijziging van het erfrecht die met de Franse Revolutie was ingevoerd, hebben gezinssociologen en gezinshistorici gewezen op het belang van patronen van erfopvolging voor de omvang en samenstelling van huishoudens, voor huwelijksleeftijd en huwelijksfrequentie, voor partnerkeuze en de positie van ouderen (Goody 1976; Wall e.a. 1983; Medick & Sabean 1984). Het is echter opvallend dat de belangstelling voor erfrecht en bezitsoverdracht vrijwel uitsluitend beperkt is gebleven tot agrarische families.[1] Voor kennis over gezinsverhoudingen buiten de agrarische wereld is het erfrecht veel minder gebruikt. Toch kan de regeling van bezitsoverdracht ook aanwijzingingen geven voor de economische strategieën van families uit andere sociale milieus en een antwoord geven op de vraag wie voor wie geacht wordt te zorgen en tussen welke individuen een relatie van solidariteit bestaat of wordt verondersteld te bestaan.

In Nederland zijn de wettelijke regels van erfopvolging sinds de codificatie van het erfrecht in 1838 op een aantal punten veranderd. Men kan zich afvragen wat deze veranderingen zeggen over de familieverhoudingen die door het erfrecht geregeld worden en wat een bestudering van de ontwikkeling van het erfrecht kan toevoegen aan onze kennis over de veranderingen in de verhouding tussen familieleden sinds het begin van de 19e eeuw. In dit stuk wil ik

[1] Sociologen en antropologen die zich met agrarische samenlevingen en plattelandsgebieden bezighouden, besteden nog altijd aandacht aan patronen van erfopvolging. Zie in Nederland bijvoorbeeld De Haan (1986); Zwart (1990).

laten zien dat alle pogingen om het erfrecht te vernieuwen te maken hebben met de intensivering van gezinsrelaties ten opzichte van wijdere familiebanden enerzijds, met de veranderende functie van bezit voor de maatschappelijke positie van individuen anderzijds.

De veranderingen van het erfrecht die hier besproken worden, hebben alle betrekking op het zogenaamde 'wettelijke erfrecht',[2] dat wil zeggen het recht dat geldt als de overledene geen testament heeft gemaakt. Vernieuwingen van het erfrecht hebben nooit publieke discussies uitgelokt. Het zijn deskundigen zoals juristen en notarissen en regering en kamerleden die zich hierover hebben uitgesproken. Juist omdat het maken van een testament in Nederland geen algemeen gebruik is, legitimeren zij hun activiteiten met een beroep op het 'rechtsgevoel', dat wil zeggen dat zij een regeling tot stand willen brengen die volgens hen door de gemiddelde Nederlander als juist of wenselijk wordt gezien.

2 Erfrechtelijke vernieuwingen

In de anderhalve eeuw dat in Nederland het erfrecht uniform is geregeld, is veelvuldig gediscussieerd over de wenselijkheid om wijzigingen in dit recht aan te brengen. In 1923 resulteerden deze discussies in een daadwerkelijke wetswijziging, maar sinds die tijd zijn alle pogingen om de wet opnieuw te herzien op niets uitgelopen. In de periode na de Tweede Wereldoorlog zijn allerlei wetsontwerpen en wetsvoorstellen de revu gepasseerd, maar al deze activiteiten hebben tot nu toe niet geleid tot een voor ieder aanvaardbare nieuwe wettelijke regeling. Wel ziet het er naar uit dat de overeenstemming over een aanpassing van het erfrecht nu zo groot is, dat een spoedige wetswijziging te verwachten valt.

Het belangrijkste strijdpunt dat alle debatten over het erfrecht vanaf de negentiende eeuw tot op de dag van vandaag domineerde, was de positie van de langstlevende echtgenoot.[3] In het Burgerlijk Wetboek

[2] Andere aanduidingen voor 'wettelijk erfrecht' zijn 'intestaat erfrecht', 'ab intestaat erfrecht' en 'erfrecht bij versterf'.

[3] Een ander discussiepunt betrof de erfrechtelijke positie van buitenechtelijke kinderen. In 1982 werd het onderscheid tussen wettige en natuurlijke kinderen in het erfrecht opgeheven.

dat in 1838 werd ingevoerd, werd de echtgenoot die na overlijden achterbleef vrijwel volledig van de nalatenschap uitgesloten. In navolging van het oud-vaderlandse erfrecht waarop het nieuwe erfrecht voortbouwde, was erfopvolging gebaseerd op bloedverwantschap en gericht op overdracht van de familie-eigendom binnen de kring van bloedverwanten (vgl. De Blécourt 1922; Asser, Meijers, Van der Ploeg 1984; Greuter-Vreeburg 1987). Deze nadruk op bloedverwantschap leidde ertoe dat echtgenoten, die immers niet via banden des bloeds met hun echtgenoot verbonden waren, pas aanspraak op de nalatenschap konden maken wanneer er geen verwanten in de rechte lijn en geen zijverwanten tot de twaalfde graad meer in leven waren. Al was uitsluiting van de echtgenoot niet in alle oud-vaderlandse rechtsstelsels de regel geweest - in Groningen en Friesland erfden echtenoten bijvoorbeeld wel -, rees hiertegen toch weinig protest. Misschien hing dit samen met het feit dat huwelijkspartners doorgaans in gemeenschap van goederen trouwden, zodat na het overlijden van één van hen de overblijvende echtgenoot in ieder geval kon beschikken over de helft van alle bezittingen. Dit gebruik, dat al in de Republiek bestond, bleef ook na 1815 voortleven.

In de tweede helft van de negentiende eeuw werd de ongunstige positie van de langstlevende echtgenoot echter al ter discussie gesteld. De hoogleraar in de Staatshuishoudkunde en sociaal-liberale politicus W.F.M. Treub noemde in zijn opstel over staatserfrecht de vrijwel volledige uitsluiting van de echtgenoot een 'schreeuwend onrecht' (Treub 1891), en hierin werd hij bijgevallen door juristen en notarissen, die naar voren brachten dat de positie van de langstlevende echtgenoot niet meer in overeenstemming was met de heersende rechtsovertuiging. In de bevolking zou volgens hen de opvatting leven dat de overlevende na de dood van de partner niet in een economisch veel ongunstiger positie mocht komen te verkeren, dat de langstlevende gebruik moest kunnen maken van de nagelaten goederen en beschermd moest worden tegen het 'plukken' door de kinderen. De voorstanders van een sterkere positie van de echtgenoot beriepen zich op de notariële praktijk, waaruit zou blijken dat in testamenten doorgaans een regeling ten gunste van de langstlevende werd getroffen.[4]

[4] In 1918 bracht de Broederschap van Notarissen bijvoorbeeld een aantal preadviezen uit, waarin meer rechten voor de langstlevende werden bepleit; vgl.

Hoewel over versterking van de positie van de echtgenoot volledige overeenstemming bestond, liepen de meningen over de meest wenselijke regeling nogal uiteen. Het voorstel van minister Heemskerk om de echtgenoot in het wettelijk erfrecht gelijk te stellen met een kind (een kindsdeel) werd uiteindelijk als een redelijk voorstel aanvaard. In 1923 trad deze regeling naast enkele andere vernieuwingen in werking.[5]

De doorbreking van het principe van bloedverwantschap als basis voor het erfrecht vond algemene instemming. Na 1923 verstomde het debat echter niet. Al spoedig werd duidelijk dat velen een kindsdeel niet genoeg vonden. Als er meer dan twee of drie kinderen waren, kreeg de echtgenoot immers meestal te weinig om op de oude voet voort te leven. Hiemee kwam een nieuw element in de discussie over het erfrecht: de langstlevende had recht op verzorging. In 1945 erkende de Hoge Raad in het zogenaamde De Visser/Harms-arrest dit recht (Asser, Meijers, Van der Ploeg 1984, 8). Sinds die tijd was deze jurisprudentie een belangrijke steun in de pogingen de rechten van de langstlevende echtgenoot verder uit te breiden. Het verzorgingsrecht werd beargumenteerd door de bepaling uit het huwelijksrecht die zegt dat echtgenoten elkaar wederzijds hulp verschuldigd zijn en elkaar 'het nodige' moeten verstrekken, door te trekken tot na de dood.

Hoe dit verzorgingsrecht precies gestalte moest krijgen was een vraag van uitgebreide juridische en politieke discussie. Steeds opnieuw bleek het onmogelijk om een voor iedereen bevredigende regeling te maken; elk voorstel riep onmiddellijk weer bezwaren op. Dit kwam vooral omdat de rechten van de langstlevende echtgenoot en de rechten van de kinderen moeilijk met elkaar te verenigen waren. In notariële kringen bestond een voorkeur voor een regeling waarin de langstlevende echtgenoot de nalatenschap voor het eigen levensonderhoud moest kunnen gebruiken, zelfs met het risico dat er weinig of

---

Van Oven (1958).

[5] Zie 'Ontwerp van wet tot wijziging en aanvulling van de bepalingen van het BW omtrent de erfopvolging', *Bijlagen Handelingen Tweede Kamer*, 1919-20 en 1920-21, kamerstuk 364; *Handelingen Tweede Kamer*, 1922-23, 82-103, 107-127. In het zittingsjaar 1918-19 had W.F.M. Treub een initiatief-voorstel ingediend, dat echter nooit in behandeling kwam. Vgl. 'Wetsvoorstel omtrent erfopvolging en de legitieme portie', *Bijlagen Handelingen Tweede Kamer*, kamerstuk 263.

niets voor de kinderen overbleef (vgl. Buining 1960; Nijenhuis 1978). Deze opvatting stuitte evenwel op veel weerstand van parlementsleden die, ongeacht hun politieke kleur, grote waarde bleven hechten aan het doorgeven van vermogen aan het nageslacht. In de parlementaire discussies over de herziening van het erfrecht in de jaren vijftig en zestig, probeerden alle sprekers de zorg voor de overblijvende levenspartner en de overdracht van vermogen aan kinderen tegen elkaar af te wegen en een middenweg te vinden die zowel aan de langstlevende echtgenoot als aan de kinderen recht zou doen.[6]

De onmogelijkheid om de belangen van de langstlevende echtgenoot en die van de kinderen met elkaar in overeenstemming te brengen en het ontbreken van eensgezindheid over een keuze tussen beide leidden ertoe dat elk nieuw voorstel direkt weer ter discussie stond. De wettelijke regeling waarover sinds 1953 was gesproken en die in 1969 in het Staatsblad verscheen, trad nooit in werking. In 1974 kwam de minister van Justitie, Van Agt, al weer met een nieuw voorstel.[7] Dit ging verder dan alle voorgaande in de bevoordeling van de langstlevende echtgenoot. De langstlevende werd in dit wetsontwerp tot enige erfgenaam benoemd. Wel probeerde de minister ook rekening te houden met de 'gerechtvaardigde belangen' van de kinderen; zij konden een bedrag ter grootte van hun wettelijk erfdeel opeisen. Tegen dit wetsvoorstel rezen grote bezwaren (*Voorlopig Verslag, Bijlagen Handelingen Tweede Kamer*, 12.863, 1974; Neve 1974; Van der Ploeg 1974; Commissie Erfrecht KNB 1982). Voorstanders van een sterke positie van de langstlevende echtgenoot zagen

---

[6] Ter voorbereiding van de vernieuwing van het Burgerlijk Wetboek legde prof. Meijers de Tweede Kamer een aantal vragen over onder andere het erfrecht voor; zie *Bijlagen Handelingen Tweede Kamer*, 1952-53, kamerstuk 2846, vraagpunten 36-42; *Handelingen Tweede Kamer*, 1953-54, 2902-2914. Het wetsontwerp tot wijziging van het erfrecht werd ingediend in 1954 onder de titel 'Wet tot vaststelling van Boek 4 van het nieuwe Burgerlijk Wetboek' (kamerstuk 3771). Zie voor de voortgang van dit wetsontwerp en de behandeling in commissievergaderingen en in de Tweede en Eerste Kamer de *Bijlagen Handelingen Tweede Kamer*, 1954-55; 1959-60; 1962-63; 1964-65; *Handelingen Tweede Kamer*, 1965-66, 21-48, 103-141; *Handelingen Eerste Kamer*, 1969, 1003-1020, 1033-1049. In de discussies bleken weinig principiële verschillen tussen de politieke stromingen. Alleen de afgevaardigden van de PSP verzetten zich tegen de grondslagen van het gangbare erfrecht.

[7] Zie 'Wet tot partiële wijziging van de regeling van het erfrecht, vooruitlopend op de invoering van Boek 4 van het nieuwe Burgerlijk Wetboek', *Bijlagen Handelingen Tweede Kamer*, 1973-74, kamerstuk 12.863. Dit voorstel heeft nooit de parlementaire behandeling gehaald.

in de vordering van de kinderen op de overblijvende ouder een bron van potentiële conflikten. Bovendien verwierp vrijwel iedereen het ontnemen van erfrecht aan de kinderen principieel af als in strijd met het rechtsgevoel.

Na de vrijwel unanieme afwijzing van dit wetsvoorstel gingen de discussies over de wijze waarop de positie aan de langstlevende echtgenoot moest worden geregeld onverminderd voort. In 1978 publiceerde het WODC de resultaten van een onderzoek onder de Nederlandse bevolking, waaruit bleek dat een meerderheid van de ondervraagden een systeem voorstond waarbij de langstlevende kon beschikken over de hele nalatenschap, die na het overlijden van de laatste ouder zou overgaan op de kinderen (Cozijn 1978). In deze jaren werd een nieuw argument ten gunste van de overblijvende echtgenoot naar voren gebracht. Echtgenoten hadden niet alleen recht op verzorging, maar de langstlevende had ook recht op de nalatenschap omdat de echtgenoten het vermogen gezamenlijk hadden opgebouwd. Dit argument werd in 1978 door de Minister van Justitie gebruikt in een brief aan de Tweede Kamer, waarin hij de hoofdtrekken van een nieuw erfrecht schetste. Over de keuze tussen echtgenoot en kinderen merkte hij op dat de meeste kinderen niets hadden bijgedragen aan het vermogen van hun ouders en dat op grond daarvan de overblijvende ouder een groter 'moreel recht' op de nalatenschap had dan de kinderen (*Bijlagen Handelingen Tweede Kamer*, 12.863, 5, 4-5). De brief bevatte een voorstel om het erfrecht van de kinderen te handhaven, maar de langstlevende echtgenoot een recht op vruchtgebruik en beschikkingsbevoegdheid over de hele nalatenschap te geven.

In 1981 werd op basis van deze brief en het mondeling overleg hierover met de Kamer opnieuw een wetsvoorstel ingediend, dat echter pas vanaf 1989 verder werd behandeld en gewijzigd.[8] In het nu aan de Kamer aangeboden definitieve wetsontwerp valt de nalatenschap, evenals in de oude wet, in gelijke delen toe aan de overblijvende echtgenoot en elk van de kinderen. De langstlevende ouder krijgt echter het recht van vruchtgebruik over de hele nalatenschap en mag de hele erfenis voor eigen gebruik aanwenden. Kinderen behou-

[8] Zie 'Invoeringswet Boeken 3-6 van het nieuwe Burgerlijk Wetboek (derde gedeelte) (wijziging Boek 4)', *Bijlagen Handelingen Tweede Kamer*, 1981-82, kamerstuk 17.141. Dit voorstel werd in de zittingsjaren 1988-89 en 1990-91 verder behandeld. Vooral van de zijde van het notariaat kwam veel kritiek, die leidde tot talrijke technische wijzigingen en aanpassingen.

den weliswaar het recht op hun erfdeel, maar zij kunnen dit recht pas opeisen als ook de laatste ouder overleden is.
Het ziet er naar uit dat op niet al te lange termijn de nu voorgestelde herziening van het erfrecht zal worden aanvaard. De langstlevende echtgenoot zal dan van meest achtergestelde tot meest bevoorrechte erfgenaam zijn geworden.

3 Van familierecht naar gezinsrecht

Bij de vastlegging van het erfrecht in het Burgerlijk Wetboek van 1838 was het vanzelfsprekend dat bloedverwantschap het belangrijkste kriterium van de erfopvolging zou zijn. De verschillende juristen die zich met de codificatie van het erfrecht bezig hielden gingen er allen van uit dat een erflater zijn vermogen zou moeten nalaten aan diegenen die hem het naast stonden. Dat waren volgens de opstellers van de wet in elk geval bloedverwanten, hetzij kinderen, hetzij ouders of zijverwanten. Dit sloot aan bij ideeën over continuering van geslachten en over het voortzetten van familiebedrijven en familievermogens, die gangbaar waren in een periode waarin erfbaar bezit nog tot op grote hoogte bestond uit produktiemiddelen, die de volgende generatie in staat stelden de maatschappelijke positie van de familie te continueren. De uitsluiting van de echtgenoot werd als onvermijdelijk gevolg van het principe van bloedverwantschap gezien.

In de loop van de negentiende eeuw, en in versterkte mate in deze eeuw, werd het bezit van produktiemiddelen minder belangrijk en het door eigen arbeid verdiende inkomen belangrijker voor de maatschappelijke positie van grote groepen van de bevolking. De overdracht van geërfd kapitaal werd daardoor minder bepalend voor de levenskansen van volgende generaties (vgl. Wilterdink 1984). Voor een goede positie op de arbeidsmarkt was nu vooral een zo hoog mogelijke schoolopleiding van belang. Familiebezit speelde nog wel indirekt een rol doordat ouders hiermee hun kinderen een goede opleiding konden geven, maar steeds minder mensen werden afhankelijk van een erfenis voor het verdere verloop van hun leven. Ook in andere opzichten verminderde het belang van privé-bezit; besparingen voor de oude dag werden door de invoering van pensioenvoorzieningen bijvoorbeeld minder dringend en ook bij ziekte en

werkloosheid was een eigen vermogen minder essentieel nu er een beroep gedaan kon worden op overheidsvoorzieningen. Deze ontwikkeling bracht met zich mee dat de wijdere kring van bloedverwanten waarbinnen erfrechtelijke betrekkingen bestonden, minder functies kreeg voor de toedeling van maatschappelijke posities. Hierdoor werden op den duur ook de banden tussen deze verwanten minder hecht.

De 'verzwakking van familiebanden' was een argument om het familie-erfrecht, dat aan het begin van de 19e eeuw nog zonder principiële discussies was aanvaard, onder vuur te nemen. De kritiek richtte zich in de eerste plaats op het erfrecht door zijverwanten tot in de twaalfde graad. Erfrecht voor afstammelingen in de rechte lijn, voor broers en zusters en voor kinderen van broers en zusters werd door de critici van het bestaande stelsel aanvaardbaar geacht, maar verder verwijderde familieleden zouden van een wettelijk vastgesteld erfrecht moeten worden uitgesloten. Volgens deze opvatting moest de grondslag voor het erfrecht niet langer de voortzetting van het familievermogen zijn, maar de hechtheid van de band tussen erflater en de ontvangers van de nalatenschap.

Het is geen wonder dat in deze redenering ook de echtgenoot een andere plaats kreeg toebedeeld. Zoals bekend ging men in de negentiende eeuw steeds meer nadruk leggen op een hecht gezinsleven met nauwe en intieme betrekkingen tussen echtgenoten en tussen ouders en kinderen. Een vrijere, op affectie gebaseerde partnerkeuze was een uiting van deze waardering voor een emotioneel sterke gezinsband. Uit de testamentaire praktijk bleek dat echtgenoten hun emotionele verbondenheid ook tot uitdrukking wilden brengen door opvolging in elkaars nalatenschap. De wetswijziging van 1923, die zowel een inperking inhield van het aantal verwanten dat aanspraak op de nalatenschap kon doen gelden (het erfrecht werd teruggebracht van verwanten in de twaalfde tot verwanten in de zesde graad) als een wettelijk erfrecht voor echtgenoten behelsde, kan gezien worden als een aanpassing van het recht aan deze nieuwe gevoelsconstellatie en aan de nieuwe ideeën over het relatieve belang van het gezin boven de wijdere familie.

Zoals we gezien hebben, nam in de jaren na de Tweede Wereldoorlog de druk toe om de erfrechtelijke positie van de overblijvende echtgenoot nog sterker te maken. Dit is opnieuw te zien als een uiting van de wens de wet aan te passen aan de emotionele binding tussen echtgenoten. Men zou daar tegenin kunnen brengen dat de

wettelijke bescherming van de langstlevende niet samenhing met een hechtere emotionele band tussen partners, maar juist noodzakelijk werd door een verzakelijking van de verhouding tussen ouders en kinderen, waarbij kinderen bijvoorbeeld vaker dan daarvoor hun erfdeel opeisten na het overlijden van de eerste ouder. Deze interpretatie is echter niet waarschijnlijk. Al vanaf het begin van deze eeuw hamerden met name notarissen op de noodzaak de rechten van de langstlevende te verdedigen tegenover de kinderen en er zijn geen aanwijzingen dat het opeisen van het erfdeel toenam.

Toch werd in 1923 niet eenduidig voor gezinserfrecht gekozen. Dit zou beperking tot de tweede of hoogstens de derde graad hebben betekend, zoals door sommige parlementsleden werd bepleit. Maar tegenstanders van deze beperking meenden dat familiebanden buiten de kring van ouders, kinderen, broers en zusters nog niet zo ver waren afgekalfd dat erfrecht voor verdere verwanten moest worden afgeschaft.[9] Zij waren bovendien bevreesd dat bij afwezigheid van nabije verwanten de nalatenschap zou toevallen aan de staat, een angst die aangewakkerd was door voorstellen in die richting van radicaal-liberale en socialistische zijde (vgl. Treub 1891).

Ook is het opvallend dat de langstlevende echtgenoot noch in 1923, noch in de nu voorgestelde wet recht kreeg op een legitieme portie. Dat wil zeggen dat de overblijvende echtgenoot geen recht heeft op een deel van de erfenis als de erflater in zijn testament de partner van de nalatenschap uitsluit. Over het wel of niet toekennen van een legitieme portie is eindeloos heen en weer gepraat (Van der Ploeg 1953; Van Oven 1958; Minkenhof 1960; Mellema-Kranenburg 1980; *Handelingen Tweede en Eerste Kamer, Bijlagen en Verslagen*, 1954-1969). Als bezwaar ertegen werd naar voren gebracht dat, wanneer er geen kinderen waren, een deel van het bezit op een andere familie zou overgaan; een echo van het oude familierechtsdenken. Een veel meer gebruikt argument was echter dat hierdoor echtscheidingen zouden worden bevorderd. Men had het idee dat de echtgenoot, die nu nog om allerlei redenen bij zijn vrouw bleef, wel eens een eind aan het huwelijk zou kunnen maken als de echtgenote verplicht een

[9] Ook in de jaren vijftig werd weer gesproken over beperking van het aantal graden. Zie hierover de parlementaire discussie naar aanleiding van de vraagpunten van Meijers (*Handelingen Tweede Kamer*, 1953, 2902-2914) en Van Oven (1955).

deel van het familiebezit zou erven.[10]

In de periode na de Tweede Wereldoorlog werden de argumenten voor meer rechten voor de langstlevende echtgenoot gezocht in de verzorgingsplicht van echtgenoten jegens elkaar. Deze argumentatie kan verbazing wekken, omdat - zoals sommige juristen in die tijd ook opmerkten - juist in de na-oorlogse periode door de uitbreiding van sociale zekerheidswetten en pensioenvoorzieningen de noodzaak van verzorging via overerfd kapitaal minder belangrijk leek te worden (vgl. Neve 1974). Bovendien maakte de invoering van allerlei sociale voorzieningen de onderhoudsplicht tussen familieleden minder noodzakelijk: de overheid garandeerde aan alle volwassen burgers een minimum aan inkomen. Het hele idee van onderhoudsplicht verloor daarmee aan legitimiteit, zoals bleek uit het afwijzen van deze plicht tussen kinderen en hun bejaarde ouders, en zoals nog steeds blijkt uit discussies over de alimentatieplicht jegens ex-echtgenoten en over het recht op economische zelfstandigheid van gehuwde vrouwen.

De grote nadruk op het verzorgingsrecht van de langstlevende echtgenoot viel paradoxaal genoeg ook samen met de toename van het aantal echtscheidingen. Waar enerzijds de huwelijksband zwakker leek te worden, werd die band in erfrechtelijke zaken juist sterker naar voren gehaald. Deze tegenstelling is echter maar schijn en kan juist verklaard worden uit de manier waarop de huwelijksrelatie door steeds meer mensen wordt beleefd. Wanneer het huwelijk idealitair gezien gebaseerd is op sterke wederzijdse affectie, zal het verdwijnen of ontbreken van gevoelens van liefde sneller als een reden voor echtscheiding worden beschouwd. Van huwelijken die wel in stand blijven mag daarom worden aangenomen dat de partners in elk geval positieve gevoelens jegens elkaar koesteren en dat elk de ander bij overlijden goed verzorgd wil achterlaten. Dat dit ten koste kan gaan van het erfdeel van de kinderen nemen, gezien het grote aantal testamenten op de langstlevende, vele partners voor lief.

[10] Veel juristen en notarissen waren bovendien van mening dat de langstlevende meer gediend was met een wettelijk verzorgingsrecht dan met een legitieme portie.

4 De langstlevende echtgenoot en de rechten van kinderen

Vanaf de invoering van het uniforme erfrecht in 1838 tot de wetswijziging in 1923 waren de kinderen van de overledene de eerst in aanmerking komende erfgenamen; in 1923 werd de overblijvende ouder gelijkgesteld met een kind. Hoewel deze regeling het erfdeel van de kinderen verminderde, was hierop nauwelijks kritiek. De mogelijke belangentegenstelling tussen echtgenoten en kinderen ging pas een rol spelen in de discussies over verdere rechten voor de echtgenoot. Zoals we in paragraaf 2 gezien hebben, is deze discussie beslecht in het voordeel van de langstlevende echtgenoot. De kinderen houden volgens de nieuwe wet weliswaar recht op hun erfdeel, maar ze zullen daar pas een beroep op kunnen doen als de laatste ouder overleden is, waarbij ze de kans lopen dat de langstlevende ouder dit erfdeel geheel of gedeeltelijk heeft opgemaakt. De positiewinst van de langstlevende echtgenoot ten opzichte van de kinderen blijkt ook uit het deel van het via de successiebelasting geregistreerde nagelaten vermogen dat aan respectievelijk de langstlevende en kinderen toevalt. In 1921 kregen echtgenoten 13%, kinderen 56%. In 1970 was het aandeel van echtgenoten gestegen tot 25%, dat van kinderen gedaald tot 49%. In 1981 was het aandeel van echtgenoten toegenomen tot 31%, terwijl kinderen nu 47% ontvingen (Wilterdink 1984, 252-253; CBS 1986, 23).[11]

Op één punt is de positie van de kinderen echter sterker gebleven dan die van de langstlevende: kinderen hebben nog altijd recht op een legitieme portie en kunnen dus niet zoals echtgenoten bij testament onterfd worden.[12] Een van de argumenten om de legitieme portie voor kinderen te handhaven is, naast gelijke rechten voor alle kinderen, steeds geweest de bescherming van de kinderen uit een eerste huwelijk tegen de aanspraken van een tweede of volgende echtgenoot. Met het stijgen van het aantal echtscheidingen heeft dit

---

[11] De sterke positie van echtgenoten in vergelijking tot kinderen blijkt ook uit de hoogte van de geërfde bedragen: echtgenoten erfden in 1981 gemiddeld *f* 43.167 tegenover kinderen *f* 13.987; vgl. CBS (1986), 23.

[12] Over de handhaving of afschaffing van de legitieme portie van kinderen is veel gediscussieerd, onder meer naar aanleiding van de vraagpunten Meijers 1953. Zie verder *Handelingen Tweede Kamer, Bijlagen en Verslagen*, 1954-1969; Van der Ploeg 1954; Neve 1974; Mellema-Kranenburg 1980. In 1991 bepleitte de Nederlandse Gezinsraad tijdens een hoorzitting over het nieuwe erfrecht de afschaffing van de legitieme voor kinderen.

argument zelfs aan kracht gewonnen. Het gevaar dat kinderen uit een eerste huwelijk hun erfdeel zouden zien verdwijnen in handen van een 'stiefmoeder' moest worden voorkomen.

De vraag doet zich voor hoe de verzwakking van de positie van kinderen in het systeem van erfrecht te rijmen valt met een door vrijwel alle gezinshistorici en gezinssociologen geconstateerde versteviging van de positie van kinderen in het gezin. De emotionalisering van het gezinsleven kwam immers niet alleen tot uitdrukking in een sterkere affectieve relatie tussen echtgenoten, maar vooral ook in een emotioneel hechtere band tussen ouders en kinderen. Kinderen werden meer dan daarvoor de spil van het gezin; met hun wensen en behoeften werd meer rekening gehouden, aan hun verzorging en opvoeding werd meer tijd, geld en aandacht besteed. Deze emotionele en materiële investering van ouders in hun kinderen resulteerden niet in meer materiële opbrengsten in een latere fase: kinderen dragen nauwelijks meer iets bij in het huishoudinkomen en in de oudedagsvoorziening spelen volwassen kinderen alleen nog indirekt een rol via premie-afdrachten. Deze ontwikkeling heeft echter niet geleid tot een breuk in de verhouding tussen ouders en hun volwassen kinderen; uit al het beschikbare onderzoek blijken de relaties tussen opeenvolgende generaties van groot belang, zowel voor ouders als voor kinderen.

Dat deze hechte relatie tussen ouders en kinderen minder dan daarvoor in het erfrecht tot uiting komt, is waarschijnlijk te verklaren uit de veranderende economische structuur van de samenleving. Zoals gezegd is de maatschappelijke positie van individuen minder dan in vorige eeuwen afhankelijk van via overerving verworven bezit van produktiemiddelen. Kinderen zijn voor hun beroepspositie niet afhankelijk van hun erfdeel. Zij profiteren nu veel vaker van het culturele en sociale kapitaal (opleiding en relaties) dat hun ouders hun al tijdens hun leven doen toekomen en dat hun in een door loonarbeid gedomineerde economie een goede uitgangspositie kan garanderen. Het bezit dat ouders nu bij hun overlijden aan hun kinderen nalaten, bestaat in het overgrote deel van de gevallen trouwens ook niet meer uit fysieke produktiemiddelen, maar bijvoorbeeld uit geld, consumptiegoederen of een eigen woning. Deze zaken kunnen de levensstandaard van erfgenamen weliswaar verhogen, maar hun sociale positie verandert daardoor meestal niet. Bovendien heeft de verlenging van de gemiddelde leeftijd er toe bijgedragen dat de ouderlijke nalaten-

schap kinderen gemiddeld op veel hogere leeftijd bereikt dan in eerdere tijden. Ook hierdoor is de erfenis van minder belang geworden voor de levenskansen van de kinderen.

De verzwakking van de erfrechtelijke positie van kinderen ten gunste van de langstlevende ouder tast met andere woorden hun maatschappelijke kansen nauwelijks aan. Voor die groepen waar de overdracht van produktiemiddelen nog wel een belangrijke rol in de opeenvolging van generaties speelt, zoals voor boeren, winkeliers en andere kleine ondernemers, zijn in de nieuwe wet speciale bepalingen opgenomen, die de voortzetting van het familiebedrijf garanderen en de belangen van de bedrijfsopvolger en die van de langstlevende echtgenoot zoveel mogelijk met elkaar in overeenstemming trachten te brengen (Artikel 4.2A.18 lid 3, 6 en 7).

Met dit alles is niet gezegd dat het erfrecht in onze samenleving van weinig of geen belang meer is. Voor die groepen die wel leven van het bezit van produktiemiddelen is overerving nog altijd van direkte betekenis voor hun economische positie. De omvang van deze groeperingen is weliswaar veel kleiner geworden, maar hun maatschappelijk gewicht is nog altijd aanzienlijk. Daarnaast draagt de overerving van materiële goederen voor velen bij aan verhoging van de levensstandaard en van sociale status. Tenslotte kunnen zelfs heel kleine nalatenschappen van belang zijn, niet alleen uit materieel oogpunt, maar ook als symbool voor familiegevoel en familiesolidariteit.

5 Conclusie

Voor gezinshistorici vormt het erfrecht en de toepassing hiervan in de praktijk een belangrijke bron van kennis voor verwantschapsstructuren en familiestrategieën in agrarische samenlevingen; voor plattelands-sociologen is het erfrecht onder boeren ook nu nog altijd een onderwerp waar de aandacht naar uitgaat. Erfrechtelijke betrekkingen en manieren van bezitsoverdracht zijn evenwel niet alleen van belang voor agrarische families; ook in moderne industriële samenlevingen waarin boeren nog maar een klein deel van de beroepsbevolking vormen, is het erven van bezit een belangrijk onderdeel van de verhouding tussen verwanten. Bestudering van veranderingen in de regulering van bezitsoverdracht kan aanwijzingen geven voor veranderende economische functies van bezit en de daarmee samenhangende

veranderingen in relaties tussen familieleden.

De voornaamste wijziging in het Nederlandse erfrecht sinds 1838 is de begunstiging van de langstlevende echtgenoot ten koste van de kinderen. In deze ontwikkeling is Nederland evenwel niet uniek. In alle Westeuropese samenlevingen zijn al veranderingen in het erfrecht aangebracht of worden overwogen die in deze zelfde richting gaan. Overal zijn of worden pogingen in het werk gesteld de erfrechtelijke positie van huwelijkspartners sterker te maken, hetgeen onvermijdelijk gepaard gaat met een verzwakking van de positie van kinderen (Van Oven 1959; Lövenich 1979). Deze aanpassingen van het erfrecht vormen een aanwijzing voor het afnemend belang van de overerving van produktiemiddelen in moderne industriële samenlevingen en voor een relativering van bloedverwantschap ten gunste van 'vrijwillige' affectieve bindingen, met name van de huwelijksband.

* Met dank aan Rineke van Daalen en Nico Wilterdink voor hun waardevolle suggesties voor de vormgeving van dit stuk en hun commentaar op een eerdere versie.

Literatuur

Asser, C., E.M. Meijers, P.W. van der Ploeg, *Handleiding tot de beoefening van het Nederlands Burgerlijk Recht, Erfrecht.* Zwolle: Tjeenk Willink, 1984 (9e druk).

Blécourt, A.S. de, *Kort begrip van het oud-vaderlands burgerlijk recht.* Groningen/Djakarta: Wolters, 1950 (1922).

Buining, J.R.H., Het Rapport van de Commissie Erfrecht. *WPNR*, 4625 (1960), 169-171.

Centraal Bureau voor de Satistiek, *Personele vermogensoverdrachten 1981-1982.* Den Haag, 1986.

Commissie Erfrecht KNB, *Opnieuw erfrechtelijke vernieuwingen.* Deventer: Kluwer, 1982.

Cozijn, C., *Meningen van de bevolking over de verdeling van nalatenschappen onder het ab intestaat erfrecht.* Den Haag: WODC, 1978.

Eggens, J., Het erfrecht in het Burgerlijk Wetboek van 1838 tot heden. *Gedenkboek Burgerlijk Wetboek 1838-1939.* Zwolle: Tjeenk Willink, 1938, 425-436.

Goody, Jack, et al. (eds.), *Family and Inheritance; Rural Society in Western Europe.* Cambridge: Cambridge University Press, 1976.

Greuter-Vreeburg, Y.M.I., *De codificatie van het erfrecht 1798-1838.* Zutphen; De Walburg Pers, 1987.

Haan, Henk de, De sociale en culturele reproductie van het gezinsbedrijf.

Tijdschrift voor sociaal-wetenschappelijk onderzoek van de landbouw, 1 (1986), 65-87.
Lövenich, A., *Zur Neugestaltung des gesetzlichen Erbrechts, insbesondere des Ehengattenerbrechts*. Köln: Inaugural-Dissertation, 1979
Medick, Hans, David Warren Sabean, *Interest and Emotion*. Cambridge: Cambridge University Press, 1984.
Mellema-Kranenburg, T.J., *De legitieme portie*. Deventer: Kluwer, 1980.
Minkenhof, A.A.L., Het erfrecht van de langstlevende echtgenoot. *WPNR*, 4626 en 4627 (1960), 181-184; 193-196.
Neve, P.L., Enkele opmerkingen over het wetsontwerp tot partiële wijziging van het erfrecht. *WPNR*, 5266 (1974) 366-369.
Nijenhuis, H., *Erfrecht in het gezin*. Calvinistische Juristenvereniging, 1978.
Oven, J.C. van, Waarom zes graden? *Nederlands Juristen Blad*, 26 (1955), 177-183.
Oven, J.C., Moet aan de langstlevende echtgenoot een legitieme portie worden toegekend? *WPNR*, 4560 en 4561 (1958), 489-492; 501-505.
Oven, J.C. van, Verzorgingsrecht van de langstlevende echtgenoot. *WPNR*, 4598 en 4599, 397-399; 409-411
Ploeg, P.W. van der, Het nieuw BW, het erfrecht bij versterf en de legitieme portie van de langstlevende echtgenoot. *WPNR*, 4295 (1953), 232-234.
Ploeg, P.W. van der, De legitieme portie. *WPNR*, 5266 (1954), 277-279.
Ploeg, P.W. van der, Het nieuw erfrecht bij versterf. *WPNR*, 5266 en 5269 (1974), 359-366; 445-451.
Treub, W.F.M., Staatserfrecht. *Vragen des Tijds*, 1891, 207-244.
Wall, Richard, *Family Forms in Historic Europe*, Cambridge: Cambridge University Press, 1983.
Wilterdink, Nico, *Vermogensverhoudingen in Nederland*. Amsterdam: Arbeiderspers, 1984.
Zwart, S.I., *Agrarische huishoudens*. Wageningen: Landbouwuniversiteit, 1990.